

META ZİNCİRLERİNDEN KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİNE TARİHSEL BAKIŞ*

Neslihan BALCI VAROL¹

Öz

İlk olarak 1970'lerde meta zincirleri olarak ortaya çıkan zincir çalışmaları sonraki 40 yılda gelişerek ve değişerek uluslararası ticaret ve uluslararası üretim alanında önemli olmuştur. Zincir çalışmalarının tarihine bakıldığında genel kabul görmüş üç temel yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birinci yaklaşım makro boyutta ve uzun dönemli tarihsel bir yaklaşım ile ele alan dünya sistemleri, ikinci yaklaşım, kurumsal sosyoloji ve karşılaştırmalı kalkınma alanında çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından geliştirilen Küresel Meta Zincirleri (KMZ) ve üçüncü yaklaşım, KMZ ile benzerlikleri bulunan ancak özellikle işlem maliyeti ekonomisi açısından önemli farklılıklar da gösteren Küresel Değer Zincirleri (KDZ) yaklaşımlarıdır. Bu çalışmada Meta Zincirleri kavramından 2000li yılların Küresel Değer Zincirleri kavramına kadar olan süreçteki kavramsal değişimi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Zincir Çalışmaları, Küresel Değer Zincirleri (KDZ), Küresel Meta Zincirleri (KMZ), Meta Zincirleri

JEL sınıflandırması : F02, F14, E23

A HISTORICAL PERSPECTIVE FROM COMMODITY CHAINS TO GLOBAL VALUE CHAINS

Abstract

Chain studies, which first emerged as Commodity Chains in the 1970s, have evolved and changed over the next 40 years, accumulating a significant literature in the field of international trade and international production. Looking at the history of chain studies, three main approaches have emerged and are generally accepted. The first approach is the world systems approach, which takes a macro and long-term historical approach; the second is the Global Commodity Chains (GCC) approach, which was developed in the context of institutional sociology and comparative development studies; and the last approach is the Global Value Chains (GVC) approach, which has similarities with GVCs but also shows significant differences, especially in terms of transaction cost economics. This paper discusses the conceptual evolution from Commodity Chains to the Global Value Chains of the 2000s.

Keywords: Chain Studies, Global Value Chains, Global Commodity Chains, Commodity Chains

JEL classification : F02, F14, E23

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Osman Küçükahmetoğlu danışmanlığında Neslihan Balcı Varol tarafından "Uluslararası Mal Ticaretinde Küresel Değer Zincirleri" başlığı ile tamamlanan Doktora tezinden türetilmiştir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Beykoz Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, neslihanbaltivarol@beykoz.edu.tr,
ORCID:0009-0007-2583-7594

1. Giriş

Küreselleşmenin etkisi ile uluslararası bir boyut kazanan üretim sonucunda tek bir ürünün üretilmesinde pek çok ülke yer almaktadır. Ülkelerin aynı ürünün üretilmesinde artarda yer alması ile aralarındaki bağımlılık da artmıştır. Üretimin ülkeler arasında bu denli ayrışmasına taşıma maliyetlerinin düşmesi, iletişim ve koordinasyon teknolojilerinin gelişimi gibi pek çok etken neden olmuştur. Pek çok çalışma bu durumun tarihsel süreç içerisinde gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır. Küreselleşme konusunda öncü çalışmaları bulunan Baldwin küreselleşmenin iki döneme ayrıldığını göstermektedir ve bu dönemleri ayrışma (unbundling) olarak adlandırmaktadır (Baldwin ve Martin, 1999). 19.yy. sonlarında ortaya çıkan taşıma maliyetlerindeki düşüş birinci ayrışma dönemini, 1960'larda başlayan iletişim ve koordinasyon maliyetlerindeki düşüş ise ikinci ayrışma dönemini başlatmıştır. Bu ayrışma dönemleri, gelişmekte olan ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin artmasından kaynaklanan ücret seviyesi farklılığı ile birlikte teknoloji gelişimi sonucunda düşen iletişim ve taşıma maliyetleri üretimin aşamalarının ülkeler/kıtalar arasında ayrıştırılabilmesini çekici hale getirmiştir. Bu durum küresel ekonomin zaman içerisinde artarak küresel değer zincirleri etrafında yapılanmasına olanak sağlamıştır.

Küresel Değer Zincirleri çalışmaları 1970'lerin sonlarında ortaya çıkan "meta zincirleri (commodity chain)" çalışmalarına dayanmaktadır. 1980'lere gelindiğinde ise üretimin parçalanmasından çok fazlaca söz edildiği görülmektedir. (Gereffi ve Korzeniewicz, 1994). Zincir Kavramı, pazarda yer alan tüm mal ve hizmetlerin tasarım aşamasından nihai tüketiciye sunulmak üzere pazara gelme aşamasına kadar geçirdikleri tüm süreçlerin detayını ve sırasını açıklamak için kullanılmakta olsa da her bir zincirin ayrıca kendi tarihsel geçmişi de bulunmaktadır Bununla birlikte her bir zincir teorik çerçevede bazı alanlara disiplinler yakınlıklar, kendine has özel vurgular , ampirik tartışmalar ve siyasal değerler taşımaktadır (Bair, 2009).

Zincir çalışmalarının tarihine bakıldığında üç temel yaklaşım ortaya çıkmış ve genel olarak kabul görmüştür. Birinci yaklaşım makro boyutta ve uzun dönemli tarihsel bir yaklaşım ile ele alan dünya sistemleri, ikinci yaklaşım kurumsal sosyoloji ve kalkınma çalışmaları yapan Gary Gereffi ve diğer pek çok araştırmacının çalışmaları sonucunda ortaya çıkan ve gelişen Küresel Meta Zincirleri (KMZ) ve üçüncü yaklaşım, KMZ ile benzerlikleri bulunan ancak özellikle işlem maliyeti ekonomisi açısından önemli farklılıklar da gösteren Küresel Değer Zincirleri (KDZ) yaklaşımlarıdır (Bair, 2009).

Zincir çalışmaları “Tedarik Zincirleri”, “Küresel Meta Zincirleri”, “Küresel Değer Zincirleri”, “Fransız Filiere” yaklaşımı, “Gıda Sistemleri” ...vb. olarak farklı isimlerle ortaya çıkmışlardır. Tüm bu çalışmaların ortak noktası üretim aşamasından tüketim aşamasına kadar var olan tüm süreci birbirine bağlayan zincirlere vurgu yaparak vaka incelemeleri ile süreci açıklıyor olmasıdır. Ancak tüm bu benzer süreç açıklamalarının yanı sıra her bir zincir çalışmasının kökenlerinin farklı olmasının yanı sıra düzenleme teorisi, işlem maliyeti ekonomisi, performatif teoriler, aktör ağ teorisi vb. konularda birbirlerinden epeyce farklı çerçevelerde yararlanmaktadırlar (Newman, 2015).

Zincirler konusunda yapılan tüm bu çalışmaların amacı zincir yapılarını ortaya koymanın yanı sıra güncel kapitalist sistemi politik ekonomisi ile de birlikte anlamaya çalışmaktadır (Newman, 2015).

2. Dünya Sistemleri Teorisi Çerçevesinde Meta Zincirleri

Meta Zinciri çalışmalarının entelektüel köklerinin dayanağı, 1970li yıllarda gerçekleştirilen küresel kapitalizm bağlamında kurumsalcı ve dünya-tarihsel yapısalcı analizlerdir. Bu analizler bağımlılık teorisi ile de yakın ilişkilidirler. Bağımlılık teorisi bağlamında gerçekleştirilen ilk Meta Zincirleri çalışmalarına Frank tarafından 1969 yılında Latin Amerika ülkeleri ile ilgili yapılmış “Latin America: Underdevelopment or Revolution” (Frank, 1969), Furtado’nun 1970 yılında yayınlanmış olan “Economic Development of Latin America” (Furtado, 1970) ve Cardoso ve Faletto’nun 1979 yılında yayınlanmış olan “Dependency and Development in Latin America” (Cardosa ve Faletto, 1979) kitapları örnek olarak verilebilir (Neilson, 2014). Latin Amerika ülkelerinde gerçekleşen üretimlerle ilgili olan tüm bu çalışmalar bu ülkelerde gerçekleşen üretimin ve pazarın uluslararası hegemon güçler tarafından kontrol edilmesini ele almaktadır. Frank’in 1969 yılında yapmış olduğu çalışmasında, kapitalist sistemin doğası gereği küresel olarak yayılmasının sonucunda az gelişmiş ülkelerde beliren sanayiden daha çok ticari kapitalizmin ortaya çıkarttığı eşitsiz gelişme ve tekelci yapı ortaya konmuştur. Ayrıca bu ülkelerde, ekonomik gelişme ve küresel değişimle ilgili çalışmalara eskiye göre daha çok önem verilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Frank, 1969).

Gary Gereffi tarafından 1983 yılında gerçekleştirilen Latin Amerika ilaç sektörü ile ilgili çalışmalarda da bağımlılık teorisinin izleri görülmektedir (Gereffi, 1983). Ancak, “meta zincirleri” kavramı bu çalışmalardan daha önce Hopkins ve Wallerstein’in 1977 yılında yazdıkları makalelerinde ortaya konmuştur. Yazarlar, bu çalışmalarında, modern dünya sistemleri çerçevesinde öne sürdükleri hipotezlerinde; ekonomik ve politik çerçevede

gösterdikleri tezatlıklar doğrultusunda meta zincirleri kavramına giriş yapmışlardır ve küresel ekonomide yer alan nihai mal ve hizmetlerin üretilmesini gerçekleştiren aktör ve aktiviteler arasındaki ilişkilerin meta zinciri kavramı üzerinden açıklanmasını gerçekleştirmişlerdir. Yazarlar sonu nihai bir ürün üretmek olan bu süreçleri zincirden daha çok işçilik ve üretim süreçlerinin ağırları olarak adlandırmışlardır. Bu çalışmada, sadece hammadde değil işgücünün de üretim sürecinin kritik bir girdisi olarak ele alınması dikkat çekicidir. Örneğin, konumuz nihai tüketim malzemesi bir giyim ürünü olduğunda; bu ürünün zinciri mutlaka kullanılan kumaşın ve ipliğin imalatını, pamuğun yetiştirilmesini ve bu üretim faaliyetlerinde kullanılmış olan tüm emek güçlerini de içermek durumunda olacaktır. Wallerstein ve Hopkins ayrıca meta zincirlerinin hemen hemen tamamının öncelikli özelliğinin sınırları geçmeleri olduğunu vurgulamışlardır (Hopkins ve Wallerstein, 1977). Dünya sistemleri yaklaşımında, üretimin ülkelerin sınırlarını aşan uzun zincirler sonucunda gerçekleştirildiği ve bu durumun merkezi Avrupa olan kapitalist dünya ekonomisi içinde 16.yy'dan bu yana bu doğrultuda olduğunu savunan görüş en önemlisidir. (sine qua non) (Wallerstein, 2009, Bair 2005).

Devletlerin almış oldukları birtakım kararlar ve müdahaleler Meta Zincirlerinin yapılarını doğrudan etkilemektedirler. Ülkeler sınırlarından nelerin hangi miktarlarda geçebileceğinin kontrolünü ellerinde bulundurmaktadırlar. Sınırlarından tüm geçişlerle ilgili (insan, ürün ya da sermaye) kısıtlamalar koymaya ya da serbest politikalar uygulamaya, ülkeler kendileri karar vermektedirler. Ancak, kapitalist dünya sisteminde gücü elinde bulunduran ülkeler, kendi ülkeleri ve ülkelerindeki üreticiler lehine şartların oluşmasına yönelik kararların alınması için diğer ülkelere baskı yapabilirler. Bu durum ABD ve Batı Avrupa ülkeleri ile Güney ülkeleri arasındaki durumda görülmektedir. ABD'li ve Avrupalı ülkeler, tarım ürünleri ve tekstil gibi Güney ülkelerinin karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunduğu ürünlerde korumacı politikalar izlemeye devam ederken, kendi lehlerine olan tüm ürünler için Güney ülkelerinin sınırlarını tamamen açmalarını istemektedirler (Wallerstein, 2009).

Meta zincirlerinin yapılarını etkileyen faktörlerden bir diğeri de üreticilerin fiyat politikalarıdır. Nihai pazarda oluşan fiyat rekabeti birtakım üreticiler açısından zaman içinde işin tamamen kaybedilmesi veya yarı tekelleşme durumlarını ortaya çıkartabilmektedir. Diğer tarafta alıcıların tercihleri de bu yapıları etkilemektedir. Alıcılar/tüketiciler için her zaman fiyat öncelikli tercih nedeni olmayabilir. Kısa dönemde elde edecekleri avantaj yerine orta vadede elde edecekleri avantajları tercih edebilirler, ürün güvenilirliği ve sempatisi gibi subjektif kriterlere göre hareket edebilirler ya da kimi durumda ekonomik olarak rasyonel karar vermeyebilirler. Son olarak üreticilerden gelen baskı ve lobi faaliyetleri de bu yapılar için

belirleyici olmaktadır. Etki gücü daha fazla olan üreticiler sınırların daha serbest olmasını desteklerler ve güçlerini devletleri politik olarak bu doğrultuda etkilemek için kullanmaya meyillidirler. Etki güçleri nispeten az olan üreticiler ise serbest politikalar yerine korumacı politikalar uygulanmasını istemektedirler (Wallerstein, 2009).

Dünya sistemleri görüşünde küresel kapitalist ekonomi içerisinde uluslararası üretimle bütünleşen merkezi güçler ile jeopolitik organizasyonlarını kendileri yapan ulus devletlerin aralarında var olan ikilem ortaya konmaktadır. Konu ile ilgili sosyal bilimlerin yazınının çoğunlukla ulus devlet boyutunda kalması sonucu ve verilerin ülke bazında olması nedeni ile yapılan politik ya da ekonomik analizler tüm süreci ortaya koyamamaktadır. Bu durum da dünya sistemleri araştırmacıları için sürecin tamamının bir bütün olarak ele alınabilmesi açısından ciddi problem oluşturmaktadır. Wallerstein, politik ekonomi araştırmacılarının meta zincirleri ile ilgili araştırmalarını fizik araştırmacılarının insan vücudu çalışmalarına benzetmektedir: *“politik ekonomistler için meta zincirlerini çalışmak fizikçilerin insan vücudunun hareketlerini çeşitli testler aracılığı ile incelemeleri gibidir. Ne yapılırsa yapılsın doğrudan görülemeyecek bir toplam olgu, dolaylı ve eksik bir şekilde ölçülmeye çalışılmaktadır.”* (Wallerstein, 2009, 83-89). Diğer tarafta, uluslararası işgücü bölüşümü haritalamasına ve analizine imkân sağlaması nedeni ile de meta zincirleri çalışmaları küresel kapitalizmin uygulama çalışmaları açısından faydalı olmaktadır (Bair, 2005).

3. Küresel Meta Zinciri Araştırmacılarının Görüşleri

Meta zincirleri kavramının küresel kapitalist üretim yapısında uluslararası iş bölümünün açıklanmasında işlevsel bir yapı olduğu konusunda küresel meta zincirleri (KMZ) araştırmacıları dünya sistemleri araştırmacıları ile hem fikir (Bair, 2005) olmalarının yanı sıra onların görüşlerini de kapsayarak meta zincirleri teorisine farklı vurguları ve görüş açılarını da ekleyerek daha kapsamlı bir analiz çerçevesi oluşturmuşlardır.

KMZ araştırmacıları, daha serbest ve dışa açık sanayileşme politika uygulamak yerine devlet müdahalesini ve ithal ikameci sanayileşmeyi öngören dünya sistemleri yaklaşımına karşın gelişme stratejilerini daha karmaşık ve koşullu olarak ele almaktadır. Ayrıca, yarı çevre ülkelerinin meta zincirlerden daha fazla fayda elde edebilmek ve küresel ekonomideki yerlerini yükseltmeleri için zincir kapsamında karlılığı daha yüksek olan bölümlere geçmenin yolunu aramak zorunda olduklarını belirtmektedirler (Gereffi, 1989).

Dünya Sistemleri okulu, uzun dönemli tarihsel ve bütünsel analizi benimserken, KMZ çerçevesi küresel sanayilerde var olan dinamikleri incelemek üzere ağ temelli organizasyon yaklaşımını benimsemektedir (Bair, 2005).

Ulusal kalkınma ilgisi ve analitik bakış açısı da KMZ ve dünya sistemleri yaklaşımı arasındaki bir diğer belirgin farklılıktır. Dünya sistemleri teorisi, meta zincirleri analizlerinin kapitalist dünya ekonomisinin bütünsel olarak ele alınmasında önemli olduğunu vurgulamaktadır. Dünya sistemleri görüşüne göre ülkelerin toplu olarak kalkınması mümkün değilken, sadece ağ içerisindeki öncü olan belli başlı firmaların kalkınması söz konusu olmaktadır. Ancak, zincir kurulumunun açıklanması dünya sistemi içerisinde sermayenin belli noktalarda birikmesinin aydınlatılması açısından da açıklayıcı olmaktadır. Dünya sistemlerinin zincir araştırmaları çalışmalarındaki diğer amaçlarından biri de zincir içerisinde artı değer hesaplama yollarını geliştirmek ve bu artı değer zincirin bütünü oluştururan linkler arası dağılımını bulmaktır (Bair, 2005).

KMZ araştırmacıları, tüm bu zincirleri küresel sanayilerdeki üretici, tedarikçi ve taşeron firmalardan oluşan ağlar olarak değerlendirmektedirler ve küreselleşmenin artan entegre üretim sistemleri ile daha net açıklanabileceği görüşü ön plandadır. KMZ araştırmacıları çalışmalarında bu kapsam doğrultusunda, otomotiv, tekstil ve teknoloji vb. ürünlerinin günümüz küresel ekonomisi içinde ne şekilde üretildiklerinin analizini gerçekleştirmektedir (Bair, 2005).

KMZ ile ilgili literatür çalışmalarının öncüsü olan “Commodity Chains and Global Capitalism” ortaya koymuş olduğu amaçlar ve sonuçlar ile diğer çalışmalara öncülük etmiştir. Gereffi ve Korzeniewicz tarafından yazılan kitabın amacı; küreselleşme ile birlikte dünya ekonomisinde görülen üretim ve ihracat kapasite değişimlerinin geleneksel karşılaştırmalı sosyoloji perspektifi ile açıklanamayacağını ve ayrıca sosyolojik ve ekonomik olarak yeni bir durumu, KMZ kapsamında teorik bir temele dayandırmaktır. Kitap nihayetinde rekabet çalışmalarında yer alan gelişmenin teorik kavramının tekrar değerlendirilmesini sağlamaktadır (Gereffi ve Korzeniewicz, 1994). Gelişme ve sanayileşme arasındaki pozitif ilişkiyi gelişme sosyolojisi çalışmaları da ortaya koymaktadır. Sermaye birikiminin, sanayileşmenin artışı ve gelişimi ile devlet politikalarının gelişmede etkili oldukları modernizasyon ve bağımlılık araştırmacıları tarafından da belirtilmektedir. Diğer tarafta, tüm bu önermelerin tartışmaya açık olduğunu ve küresel ekonomide var olan zenginlik bölüşümü ile alakalı çalışmaların yanı sıra sanayileşme ve gelişmenin farklı ele alınması gerektiğini söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu

kapsamda dikkat çekici çalışmalardan biri 1986 yılında Arrighi ve Drangel tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada yazarlar, 1938'den 1980'lere kadar olan süreçte merkez, çevre ve yarı çevre ülkelerden örnekler ile sanayileşme ve ekonomik gelişme arasında başlangıçta pozitif korelasyon olsa da bunun zaman içerisinde negatif korelasyona dönüşebildiğini göstermişlerdir (Arrighi ve Drangel, 1986).

Küresel meta zincirleri çalışmaları küresel zenginlik oluşumunu ve bölüşümünü sadece sanayileşmenin sonucu olarak değil, pek çok boyutu olan ve pek çok aşaması olan faaliyet süreçleri olarak ele almaktadır. Bu çerçevede, KMZ yaklaşımı ile dünya sisteminde ortaya çıkmış olan yeni politik ekonominin tüm süreçlerinin sistematik analizi için gerekli olan teori ve metodoloji temeli oluşturulmaktadır.

KMZ literatürü kapsamına katkısı olan başlıca araştırmacıların görüşlerine baktığımızda; Hopkins ve Wallerstein meta zincirleri çalışmalarının en önemli faydasının süreçlere vurgu yapılması olduğunu belirtilmişlerdir. Meta Zincirleri içinde var olan süreçlerin ve tüm yapıyı oluşturan bölümlerin ağlar içerisinde birbirine bağlantılı olan kutular ya da boğumlar olarak gösterilir. Art arda olan her boğumun girdilerinin, işgücünün, taşımanın, dağıtımın, tüketimin edinimi ve organizasyonunu da içerdiğini öne sürmektedirler. Diğer tarafta, merkezde yer alan kurum ve devletlerin küresel ekonomideki çevre ülkelere transfer ettikleri inovasyon rekabet baskısı yaratırken, kendilerinin rekabet üstünlüğü elde etmelerine olanak sağladığını dile getirmişlerdir. Ayrıca rekabet ve inovasyon kavramlarının, monopoli ile rekabetin meta zincirlerinde yer alan boğumlarda zenginlik dağılımının anlaşılması için anahtar kavramlar olduklarını belirtmektedirler (Hopkins ve Wallerstein, 1977). Özveren ve Pelizzon'un çalışmalarında Hopkins ve Wallerstein'in önermesini destekleyecek örnekler sunmuşlardır. Özveren tarafından gemi inşa sektöründe işgücü, kurumlar ve devletleri birbirine bağlayan ağların rekabetin şekillenmesinde oynadıkları önemi Hollanda tersaneleri örneği üzerinden açıklamıştır. Buralarda uygulanan düşük maliyet sayesinde elde ettikleri rekabet üstünlüğü örnek gösterilerek açıklanmıştır (Özveren, 1994). Pelizzon da inovasyonun üretim sürecindeki önemini yanı sıra tüketiminin de merkez ve çevre dağılımını örnekleyerek açıklamıştır (Pelizzon, 1994). Merkez ve çevre ülkelerde yer alan boğumlar arası farklılıklar çeşitli araştırmacılar tarafından özellikle süreç farklılığından daha çok üretilen ürünler arasındaki değer farklılığına vurgu yaparak açıklanmıştır (Appelbaum vd., 1994).

Schoenberger, rekabet, zaman ve mekânın birbirleri ile yakın ilişkili olduğunu belirterek 20.yy'a odaklanmıştır. Zaman kavramının da pazarda yer alan firmaların rekabet stratejilerinin

bir parçası olduğunu ve standartlar çerçevesinde gerçekleştirilen toplu üretimin sıra dışı ve geniş mekânsal iş bölümünün gerçekleşmesine imkan sağladığını belirtirken, araştırma-geliştirme süreçlerinin fiili üretim sürecinden tamamen ayrıldığını göstermektedir. Ayrıca, küresel iş bölümünü tanımlayan bu yeni sistem giderek daha fazla organize olmuş pazarlar ve günümüz dünyasından artan tüketim nedeni ile mekânsal olarak esnekliğini artırmak zorunda olduğu ortaya konmuştur (Schoenberger, 1994).

Chen, HongKong ve Tayvan firmalarının Çin'deki yatırımlarının yapısını incelediği çalışmada bu yapıların daha önceden var olan bağlarla şekillenmiş olduğunu belirterek özel firmaların rekabet kalıplarını analiz etmiştir. Bu çalışması ile meta zinciri yapılarını etkileyen etnik yapının rolü gibi pek çok farklı değişkenin de bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunların yanı sıra devletlerin kararlarının ve uygulamalarının da meta zincirlerindeki firmaların organizasyonlarının şekillenmesindeki önemine vurgu yaparak KMZ'lerini makro ve mikro boyutta incelemiştir (Chen, 1994).

Rabach ve Kim, ekonomik küreselleşme çalışmalarının çoğu zaman analizlerinde yer vermedikleri "hizmetler" konusunu ele alarak meta zincirleri boğumlarının birbirlerine bağlanmasında hizmetlerin rolünün ne kadar önemli olduğunu altını çizmişlerdir. Hizmetler farklı ülkelerde gerçekleştirilen üretim süreçlerini birbirlerine bağlamaları ve koordine etmeleri açısından KMZ için çok önemli olmaktadır. Hizmetler, neyin (tasarım, araştırma geliştirme...vb.), ne şekilde üretileceğini (teknoloji seçimleri, üretim organizasyonları...vb.), mekân koordinasyonunu, kolaylaştırıcı faaliyetleri (sigorta, finans...vb.) ve malların dağıtımını biçimlendirirler. Hizmetler, ayrıca, bilgi organizasyonu ile birlikte bilginin etrafındaki kontrol sürecini de kapsamaktadır (Rabach ve Kim, 1994).

William Friedland, teknolojik değişimlerin ABD tarım sektörünün organizasyonlarına etkisini incelediği çalışmasını "meta sistemleri analizi" olarak adlandırmıştır (Friedland, 1984). Friedland çalışmada Wallerstein görüşüne yer vermeyerek "gıda ve tarım alanında ortaya çıkan yeni politik ekonomi yaklaşımı"ni benimserken, Jackson, Ward ve Russell gıda ve tarım alanında dünya sistemleri ve meta zincirleri ekseninde çalışmalar yapmışlardır (Jackson, Ward ve Russell, 2006). Ben Fine (2002) "tedarik sistemleri" çerçevesinde gıda ve tarım alanında bir diğer çalışmayı gerçekleştirmiştir. Fine, tarımın yeni politik ekonomisinin aksine üretimden başlamayarak, meta zinciri analizindeki üretimsel zorluğu önlemeye yönelik olarak tüketim ile üretim arasında var olan ilişkilere daha bütünleşik bir yaklaşım sunmuştur (Fine, 2002).

Küresel meta zincirleri kapsamında ele alınan tüm çalışmalara üç çerçevede bakılabilir; metodoloji, teori ve politika. İlk yaklaşım; küresel sanayilerle ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar, ekonomik küreselleşmenin kayda değer bir unsuru olurken mekânsal olarak dağınık, organizasyon açısından da karmaşık olan üretim ağlarının haritalanması ve analiz edilmesine olanak sağlaması açısından KMZ çerçevesinin gelişmesi ve uygulanması metodolojik bir gelişmedir. İkinci olarak, KMZ çalışmalarının teorik katkısı, dünya ekonomisinin anlaşılması ve küresel endüstrilerde gücün işleme mekanizmasının anlaşılmasını sağlamasıdır. Bu bağlamda Gereffi çalışmalarında meta zincirleri analizini dört boyutta ele almaktadır: ilk olarak “girdi çıktı yapısı”, ikincisi “coğrafi kapsam/bölgecilik”, üçüncüsü “yönetim yapısı” ve son olarak “kurumsal bağlam”. Küresel meta zincirleri kapsamında ele alınan üçüncü yaklaşım çerçevesi olarak KMZ’nin politik çıkarımları ele alınmaktadır (Bair, 2005).

KMZ araştırmaları metodolojik olarak öncelikle, belli ürünlerin ve hizmetlerin üretim ve dağıtımında var olan aktörlerin ortaya konması ve bunlar arasındaki ilişki türlerini haritalandırmayı belirleyerek küresel sanayilerin organize yapılarını anlamaya çalışmaktadırlar. Gerçekleştirilen bu metodolojik çalışmaların ana amacı meta zincirleri boyunca ortaya çıkan değerlerin nerede, nasıl ve kim tarafından üretildiğinin ve dağıtımının yapıldığının ortaya konulmasıdır. Bu analizle öncelikli olarak incelenen sektördeki lider/öncü firmalara dikkat çekilmek istenmektedir. Zincirlerin lider firmaları, öteki firmalar üzerinde yükseltici ya da geliştirici etkilere sahip olabildikleri için “zincir merkezi/yöneticisi” (chain driver) adı ile de adlandırılmaktadırlar. KMZ yaklaşımındaki bir diğer önemli hipotez de gelişmenin sektördeki önemli lider firmalarla bağlantılı olmasına dayandırılmasıdır (Bair, 2005).

KMZ çalışmalarının teori içeriğine bakıldığında Gereffi’nin ortaya koyduğu teorik çerçeve öncü olmaktadır. Gereffi KMZ’lerin teorik çerçevesini dört boyutta ana hatları ile açıklamaktadır. İlk olarak, üretim sürecindeki girdi-çıkıtı yapıları incelenmektedir. Böylece hammaddeden nihai ürüne kadara gerçekleşen işlemler tanımlanmaktadır. İkinci sırada, coğrafi kapsam ortaya konmaktadır. Tek bir ürün üretiminde yer alan farklı ülkeler/bölgeler belirlenerek coğrafi değerlendirme yapılır. Üçüncü olarak, yönetsel yapı zincirlerin kontrol edilme şekillerini anlamak üzere incelenmektedir. Nihai inceleme de sektörel zincirlerin entegrasyonun gerçekleştiği kurumsal bağlamda yapılmaktadır (Gereffi ve Fernandez-Stark 4). Tüm bu çalışmalar içinde öne çıkan yönetim yapısının incelenmesi Gereffi ve bu sistemi kullanan çeşitli araştırmacılarca da ele alınmıştır (Sturgeon, 2009).

Ticaret tüm dünyada liberalleşme eğilimine girmesi ile devletlerin tarife ve yerel girdi kurallarının gibi ticaret kısıtlayıcı uygulamaları kısıtlanmıştır. Ticaretin serbestleşmesi ile birlikte ticaret artışı sağlanmıştır ancak bu tek başına mal ve hizmetlerin miktar ve teknolojik olarak sınır ötesi akımları ve dolayısı ile sanayi yeterlilikleri için imkân yaratmaya yetmeyecektir. Tüm bunlar için gelişmiş ülke firmalarının gelişmekte olan ülkelere yeterlilik kazandırmaya yönelik daha yoğun çalışma yapmaları gerekmektedir. Bu firmalar pazar arama baskıları ile küresel ekonomide çeşitli sanayi kaynaklarını kontrol etmekte ve yönetmektedirler. Gereffi de KMZ teorisini yeniden ele alırken firma stratejilerine ve faaliyetlerine odaklanmıştır. (Sturgeon, 2009).

Gereffi, çalışmalarında KMZ üretici merkezli (producer driven) ve tüketici merkezli (buyer driven) zincirlerin denetimi olarak da ayırmaktadır. Otomotiv, uçak teknolojisi ya da bilgisayar gibi sermaye ve teknoloji yoğun sektörler üretici merkezli olurken, tekstil gibi emek yoğun sektörler alıcı merkezli olmaktadır. Emek yoğun sektörlerde hakim olan alıcı merkezli zincirler küresel satın almada yeni modeller olurken çoğunlukla perakende ve marka pazarlamacıları üretim üzerinde kontrole sahiptirler. Bu durum çok uluslu firmaların doğrudan sahipliğine dayalı olan eski yapıya göre çok daha esnek bir yapı ortaya çıkartmıştır. Bu yapının doğru değerlendirilebilmesi için firma yapılarının, özellikle lider firmanın rolünün, çok daha iyi anlaşılması gerekmektedir (Mayer ve Gereffi, 2010).

Gereffi çalışmalarının üretici merkezli/alıcı merkezli zincir yapı üzerinde yapmış olsa da zincirlerin neden bu şekilde bir ayırmda olduğu ile ilgili bu sorudan bağımsız olarak ampirik kanıtlar üzerinde çalışmıştır. Sektörün sermaye yoğunluğu seviyesi firmaların yönetim yapılarını da etkilemektedir. Tekstil ve tüketici ürünleri sektörleri gibi alıcı merkezli KMZ'lerinde çoğunlukla üretim bilgisi ve deneyim yenilik getirmektedir. Ayrıca emek yoğun olan bu sektörlerde lider firma açısından dış kaynak kullanımı daha kolay olmaktadır. Sermaye yoğun olan üretici merkezli zincirlerde ana yeterlilikler teknoloji ve üretim uzmanlıklarıdır ve bunların merkezde geliştirilip konuşlandırılması veya ilişkilerinin rakiplerle paylaşımı engelleyecek yakınlık ve bağlılık ilişkilerinin olduğu tedarikçilerde bulunması gerekmektedir (Sturgeon, 2009).

Sonuç olarak, teknoloji ve sınır geçiş engellerine dayandırılmış tüketici/üretici merkezli KMZ tipolojisi statik olarak konumlandırılmış olsa da teknolojide gerçekleşen değişimleri ve firmaların ve endüstrilerin öğrenme değişkenlikleri sebebiyle de dinamik yapılarıdır. Dinamik bakış açısı ile analiz edilen zincir yönetiminde iki durum ortaya çıkmaktadır: ilk olarak, dikey

uzmanlaşmaya dayalı üretici merkezli olmaktan daha çok farklı endüstrilere kayma meydana gelmiştir, ikinci olarak da diğer tarafta saha incelemeleri tüm ağ çeşitlerini alıcı merkezli tip açıklayamamaktadır (Sturgeon, 2009).

4. Küresel Meta Zincirlerinden Küresel Değer Zincirlerine

2000'lere gelindiğinde literatürde meta zincirlerinden değer zincirlerine terminoloji değişimi başlamıştır. Bu değişimin “değer zinciri” terminolojisinin kalkınma ajanslarınca benimsenmesinde kayda değer etkisi olmuştur. Bu terminoloji değişimi Sussex'deki Kalkınma Çalışmaları Enstitüsündeki akademisyenlere atfedilirken (Hess ve Coe, 2006) Bair söz konusu değişimin basit bir terminoloji değişiminden çok daha fazlası olduğunu ortaya koymaktadır. Bair'e göre değer zinciri kavramı dünya sistemleri teorisi kapsamında daha derin bir kavramsal dönüşümü yansıtmaktadır. Diğer tarafta, meta zincirlerinden değer zincirlerine geçen terminoloji değişikliği konuya eğilim gösterenlerin ilgisini daha fazla çekmek üzere stratejik de bir dönüşümdür. 2000 yılında İtalya'nın Bellagio kentinde gerçekleştirilen workshopta ortaya çıkan “kalkınma için değer zincirleri” kavramı “meta”dan “değer”e geçişle ilgili dönüm noktası kabul edilebilir. Rockefeller Foundation tarafından desteklenen çalışma grubu çalışmalarının sonucunda ortaya çıkan makaleler IDS bülteninin özel bir baskısı ile yayınlanmışlar. Bellagio'da gerçekleşen workshop katılımcıları Michale Porter'ın öncüsü olduğu Değer Zinciri kavramı ile bağlantı kurarak büyük bir ürün setleri için “Değer Zincirleri” kavramının kullanılmasını daha uygun bulmuşlardır (Neilson, 2014).

Porter'ın değer zincirleri ile ilgili çalışmalarına bakıldığında işletme literatüründeki karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin firmalar bazında uygulanması üzerine bilinen bir teorinin uygulamaları görülmektedir. Bu çalışmalarda değer zincirlerinin firmaların rekabet güçlerinin analizinde deneysel araç olarak kullanılmasıyla firmaların bu rekabet üstünlüğünü nasıl elde ettikleri ve muhafaza ettikleri incelenmektedir. Porter'ın değer zinciri analizinde firmalar stratejik faaliyetlerine ayrıştırılarak maliyet davranışları ve mevcutta olan ve potansiyeli olan farklılaşma kaynakları anlaşılmasına çalışılır (Porter, 1998). Firmaların stratejik çalışmalarında etkili bir araç haline gelen Porter'ın firma merkezli değer zinciri çalışmaları, diğer tarafta kalkınma araştırmacılarının da büyük ölçüde dikkati çekmiştir (Neilson, 2014).

Porter tarafından da açıkladığı gibi değer zincirinin en basit tanımı “*Ürünün tasarım aşamasından, son kullanımına hatta sonrası hizmetlere kadar uzanan süreçte, üretici kurumlar ve tüm çalışanları tarafından sağlanmış olan her türlü işlem, operasyon ve faaliyet sürecinin tamamı*” şeklinde yapılabilir. Porter'ın değer zinciri yapısında her bir aşama arasındaki bağ

tanımlanmamıştır. Ayrıca değer zincirleri Porter'ın gösterdiği gibi bir doğru üzerinde giden ardışık süreçler değildir (Brown vd., 2013) ve de tüm bu faaliyetler günümüz üretim yapısında çoğunlukla tek bir firmada gerçekleşmemenin ötesinde tek bir ülkede gerçekleşmemektedir. Zaman içerisinde bu yapı giderek daha fazla ülkeler arasında dağıldıkça değer zincirleri artık “küresel” olarak tanımlanmaktadır (De Backer ve Miroudot, 2013). Tüm bu gelişmeler ve analizler sonucunda “Küresel Değer Zinciri” kavramı ortaya çıkmaktadır.

KDZ ve KMZ yaklaşımları birbirleri ile yakın iki kavram olsa da politika müdahaleleri ile KDZ'lerde ortaya konan seviye yükseltme “upgrading” kavramı odak noktası olmaktadır. Firmaların KDZ'ler içerisinde düşük katma değerli faaliyetlerden daha yüksek katma değerli faaliyetlere geçiş yapmaları seviye yükseltme olarak tanımlanmaktadır. Yerel firmaların KDZ'lerdeki yerlerinin yükseltilmesine olanak sağlamak için bazı politika müdahaleleri gerçekleştirilmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü vb. uluslararası kurumlar gibi ulus devletler de ilgilerini KDZ çerçevesine yönlendirerek KDZ'lere katılım için ne gibi yeteneklere, yetkinliklere ve destekleyici hizmetlere ulaşabileceklerini araştırmaktadırlar. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin firmalarının, sanayilerinin ve toplumlarının KDZ'lere katılımı yükselmeleri için gerekli olan potansiyellerinin de analizi yapılmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin tüm ekonomik aktörleri açısından değer zinciri çalışmaları zincir inşası ile yeni gelenler için öngörüler içermesi nedeni ile çok önemlidir (Bair, 2005). Burada Çin'in uluslararası ticaretteki yerine örnek olarak değinilebilir. Mesela daha katma değer içeren kısımları üretebilir hale gelmesi ve bu metodolojinin bunu nasıl analiz ettiği. Başka bir örnek olarak da gelişmiş ülkelerin daha fazla değer içeren faaliyetlere odaklanması (dizayn vs.) verilebilir.

Kısaca, KMZ'den KDZ'ye değişim yalnızca bir terminoloji değişimi değildir. Değer kelimesiyle zincir metaforu ile uyumlu olarak “katma değer” kavramına ve de ekonomik kalkınmaya destek olarak gerçekleştirilen makine yatırımı ile artan insan çabasına vurguyu ortaya koyan bir kavram oluşturulmuştur (Sturgeon, 2009).

5. Sonuç

1977 yılında dünya sistemleri teorisinin öncüleri olan Hopkins ve Wallerstein tarafından ilk defa kullanılan Meta Zinciri kavramı, 40 yıllık süreçte küreselleşmenin artışı ile beraber değişimler geçirmiş ve farklı disiplinlerden pek çok araştırmacının çalışmalarda, Küresel Değer Zincirleri kavramı ile odak noktası haline gelmiştir. 1980 sonrası özellikle gelişmekte olan ülkelerde ithal ikameci ve devlet merkezli sanayileşmeden vazgeçilerek ihracata dayalı

büyümenin önem kazanması ile birlikte, bu ülkeler politika yönelimlerinde, gelişmeden küreselleşmeye doğru eğilimleri artmaya başlamıştır. Zaman içerisinde bu durum küresel pazar lider firmalarının ve politika yapıcılarının uluslararası ticaret ve üretim ağlarına verdikleri önemi arttırmıştır (Bair, 2005).

Küreselleşmenin artışı ile birlikte zincir çalışmaları bu olgunun kavramsal analizinde araştırmacılar tarafından daha çok tercih edilmeye başlansa da bu aynı zamanda konunun zorluklarının da fark edilmesini sağlamıştır. Bu zorlukların başında teorik bir çerçevenin oluşturulamaması, verimli bir veri tabanının oluşturulmasındaki zorluklar ve konunun ampirik çalışma için uygun olmaması gelmektedir. Literatürde var olan zincir çalışmaları bir zinciri meydana getiren unsurların tanımlanmasını, zincirleri etkileyen unsurları, süreç içinde geçirdikleri değişimleri, yönetim ve yönetişim şekillerini ve etkilerini uygulamada ve teorik olarak açıklamaya çalışmaktadır. Bu kapsamda zincir çalışmalarının tamamı mal ve hizmetlerin fikir aşamasından pazara gelene kadar tüm süreçleri açıklamak üzere ortaya çıkmış olsa da her bir zincir çalışması tarihsel olarak, teori ve disiplin bağları boyutunda, maddi vurguları ve siyasi değerleri olarak farklılık göstermektedir.

Ekonomik küreselleşme ile ilgili çalışma yapan pek çok araştırmacı küresel sanayilerin ve bu üretim ağlarının çalışma yöntemleri ile ilgili pek çok araştırma ortaya koymuşlardır: “Uluslararası Üretim Ağları” (Borras vd., 2000), “Küresel Üretim Ağları” (Ernst, 2002, Henderson vd., 2002), “Küresel Üretim Sistemleri” (Milberg, 2004) ve “Fransız Filiere”. Tüm bu ağların yapılarının açıklanabilmesi ve konunun uzmanları tarafından karşılıklı istişarede bulunulması amacıyla, 2000 yılında İtalya’nın Bellagio şehrinde bir çalışma grubu toplantısı yapılmıştır. Bu toplantı sonucunda konu ile ilgili çalışma yapan tüm araştırmacılar “Küresel Değer Zinciri Analizi”nde mutabık kalarak ortak terminoloji kullanılmasına karar vermişler ve “Değer Zincirlerinin Değeri: Küreselleşme Kazanımlarının Yayılması” (The Value of Value chains: Spreading the Gains from Globalization) başlığı ile buradaki tüm çalışmalar Temmuz 2001’de Journal IDS Bulletin’de yayınlanmışlardır (Bair, 2005).

Bu çalışma ile literatürü her geçen gün daha fazla dikkat çekerek gelişmeye devam eden zincir çalışmalarının meta zincirlerinden, küresel değer zincirlerine değişim ve gelişimin tarihsel bir perspektifi ortaya konulmuştur. Bu çalışma ile KDZ’nin küreselleşme yolundaki değişim ve gelişimleri ile ilgili literatür bir çatı altında tüm araştırmacılara sunulmuştur.

Kaynakça

- Appelbaum, Richard P., David Smith ve Brad Christerson. (1994). *Commodity Chain and Industrial Restructuring in the Pacific Rim: Garment Trade and Manufacturing*, Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), *Commodity Chains and Global Capitalism* (187-204). ABD, Greenwood Publishing Group.
- Arrighi Giovanni ve Jessica Drangel. (1986). *The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone: Review X, 1*, Research Foundation of SUNY, 9-74.
- Bair, Jennifer. (2005). *Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward: Competition & Change*, 9(2), 153-180.
<https://doi.org/10.1179/102452905X45382>
- Bair, Jennifer (Ed.). (2009). *Global Commodity Chains, Genealogy and Review*. California: Stanford University Press.
- Baldwin, Richard E. ve Philippe Martin (1999). *Two Waves of Globalization: Superficial Similarities, Fundamental Differences: NBER Working Paper Series No.6904*, Cambridge MA. <http://dx.doi.org/10.3386/w6904>
- Borras, Michael, Dieter Ernst ve Stephan Haggard. (2000). *International Production Networks in Asia, Rivalry or riches?*, Routledge, London.
- Brown, Steve, Bessant, John ve Lamming, Richard. (2013). *Strategic Operations Management*, Oxon, Routledge.
- Cardosa, Fernando Henrique ve Enzo Faletto. (1979). *Dependency and Development in Latin America*. Marjory Mattingly Urquido (çev.). Berkeley: University of California Press.
- Chen, Xiangming. (1994). "the New Spatial Division of Labor and Commodity Chains in the Greater South China Economic Region", Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), *Commodity Chains and Global Capitalism* (163-165). ABD, Greenwood Publishing Group.
- Cohen, Stephen S. ve John Zysman. (1987). *Manufacturing Matters: The Myth of the Post-Industrial Economy*, New York, Basic Books, Inc., Publishers.
- De Backer, Koen ve Sebastien Miroudot. (2013). *Mapping Global Value Chains*. OECD Trade Policy Papers, No. 159. Paris: OECD Publishing.
- Ernst, Dieter. (2002). *Global Production Networks and the Changing Geography of Innovation Systems. Implications for Developing Countries: Econ. Innov. Techn.*, 11(6), 497-523.
<https://doi.org/10.1080/10438590214341>
- Fine, Ben. (2002). *The world of consumption: the material and cultural revisited*, London; New York: Routledge.
- Frank, Andre Gunder. (1969). *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. 2nd Printing. London: Monthly Review Press.
- Friedland, William H. (1984). *Commodity systems analysis: an approach to the sociology of agriculture: Research in rural sociology and development*, *Research in rural sociology and development*(1): 221-235.
- Furtado, Celso. (1970). *Economic Development of Latin America*. Suzette Macedo (çev.). London: Cambridge University Press.
- Gereffi, Gary ve Karina Fernandez-Stark. (2011). *Global value chain analysis: A Primer*, Duke: Center on Globalization, Governance and Competitiveness at the Social Science Institute, Second Edition.
- Gereffi, Gary ve Miguel Korzeniewicz. (1994). *Commodity Chains and Global Capitalism*, ABD: Greenwood Publishing Group.
- Gereffi, Gary (1989). *Rethinking Development Theory: Insights from East Asia and Latin America*. *Sociological Forum*, 4(4), 505–533. <http://www.jstor.org/stable/684423>

- Gereffi, Gary. (1983). *The Pharmaceutical Industry and Development in the Third World*. New Jersey: Princeton University Press.
- Henderson, J., Dicken, P., Hess, M., Coe, N., & Yeung, H. W.-C. (2002). Global Production Networks and the Analysis of Economic Development. *Review of International Political Economy*, 9(3), 436–464. <http://www.jstor.org/stable/4177430>
- Hess, M., & Coe, N. M. (2006). Making Connections: Global Production Networks, Standards, and Embeddedness in the Mobile-Telecommunications Industry. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 38(7), 1205-1227. <https://doi.org/10.1068/a38168>
- Hopkins, Terence K. Ve Immanuel Wallerstein. (1994). Commodity Chains: Construct and Research”, Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), *Commodity Chains and Global Capitalism* (17-20). ABD, Greenwood Publishing Group.
- Hopkins, T. K., & Wallerstein, I. (1977). Patterns of Development of the Modern World-System. *Review* (Fernand Braudel Center), 1(2), 111–145. <http://www.jstor.org/stable/40240765>
- Jackson, Peter, Neil Ward ve Polly Russell. (2006). Mobilising the commodity chain concept in the politics of food and farming: *Journal of Rural Studies*, 22(2), ss. 129-141. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.08.008>.
- Mayer, Frederick, Gary Gereffi. (2010). Regulation and Economic Globalization: Prospects and Limits of Private Governance: *Business and Politics*. 12(3), ss.3-4. <https://doi.org/10.2202/1469-3569.1325>.
- Milberg, William. (2004). The changing structure of trade linked to global production systems: What are the policy implications?: *International Labour Review*, 143(1-2), ss.45-90. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2004.tb00546.x>
- Neilson, J. (2014). Value chains, neoliberalism and development practice: The Indonesian experience. *Review of International Political Economy*, 21(1), 38–69. <http://www.jstor.org/stable/24673064>
- Newman, Susan. (2015). Küresel Meta Zinvirleri ve Küresel Değer Zincirleri, Gürler Burak (çev.), Fine, Ben ve saad Filho, Alfredo (Ed.) *Marksist İktisat Klavuzu* (231-239), Ankara: Dipnot yayınları.
- Özveren, Eyüp. (1994). The Shipbuilding Commodity Chains, 1590-1790, Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), *Commodity Chains and Global Capitalism* (20-33). ABD, Greenwood Publishing Group.
- Pelizzon, Sheila. (1994). The Grain Flour Commodity Chain, 1590-1790, Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), *Commodity Chains and Global Capitalism* (34-47). ABD, Greenwood Publishing Group.
- Porter, Michael E. (1998). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press.
- Rabach, Eileen ve Eun Mee Kim. (1994). Where is the chain in Commodity Chains? The Service Sector Nexus, Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), *Commodity Chains and Global Capitalism* (123-142). ABD, Greenwood Publishing Group.
- Schoenberger, Erica. (1994). Competition, Time, and Space in Industrial Change, Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), *Commodity Chains and Global Capitalism* (51-66). ABD, Greenwood Publishing Group.
- Sturgeon, Timothy. (2009). From Commodity Chains to Value Chains, Interdisciplinary Theory Building in an Age of Globalization, Jennifer Bair (Ed.), *Frontiers of Commodity Chain Research* (110-135). California: Stanford University Press.
- Wallerstein, Immanuel. (2011). *Dünya Sistemleri Analizi, Bir Giriş*, Ender Abaoğlu ve Nuri Ersoy (çev.), İstanbul: BGST.

Wallerstein, Immanuel. (2009). Production Networks and Commodity Chains in the Capitalist World-Economy, Jennifer Bair (Ed.), *Frontiers of Commodity Chain Research* (83-89), California: Stanford University Press.

World Trade Organization. (2014) "World Trade Report 2014"